

N. X. BAĞIROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

ZAMANIN SEMANTİK DİFFERENSİYASI

Açar sözlər: zaman, fəlsəfi zaman, qrammatik zaman.

Ключевые слова: время, философское время, грамматическое время

Key words: tense, philosophy tense, grammar tense.

Zaman məfhumunu təhlil edəndə, şübhəsiz ki, fəlsəfi və qrammatik anlayışlarının arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək zəruridir. Məlumdur ki, bütün maddi obyektlər əbədi hərəkətdə, dəyişmə və inkişafda olduqlarından onlarda baş verən çeşidli proseslər yalnız məkan daxilində deyil, eyni zamanda müəyyən zaman çərçivəsində cərəyan edir.

Fəlsəfi zaman dedikdə maddi obyektlərin və proseslərin sürəkliliyi, axıcılığı, mərhələləri, hadisələrin səbəb-nəticə münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqələri və s. başa düşülür. Zamanı ölçmək üçün saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, əsr, minillik və s. ölçü vahidlərindən istifadə olunur.

Məkandan fərqli olaraq zaman birölçülüdür. Başqa sözlə desək, bu zamanın verilmiş anını təyin etmək üçün təkə bir kəmiyyətin verilməsi kifayətdir. Zaman etibarilə cisim yalnız bir istiqamətdə - keçmiş, indiki və gələcək zaman həddlərində hərəkət edir. Zaman geriyə dönməzdir. Zamanın geriyə dönməzliyi insanların həyat təcrübəsi ilə təsdiq olunub, hadisələrin qarşılıqlı təsirlərində səbəb-nəticə münasibətlərinin geriyə dönməzliyi və inkişafın yüksəliş xarakteri ilə şərtlənir.

Fəlsəfi-obyektiv zaman bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman eyni deyildir. Hər bir dilin spesifik morfoloji quruluşu və ona uyğun olaraq müxtəlif zaman sistemi olur.

Məntiqi zaman kateqoriyası dildə həm leksik-morfoloji, həm də xüsusi qrammatik kateqoriya kimi fəaliyyət göstərir. Qrammatik zaman fəlsəfi-obyektiv zamanın insan beynindəki inkişafının dildəki ifadəsidir.

Beləliklə, zaman həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır.

Dillə təfəkkürün vəhdəti fonunda fəaliyyət göstərən məntiqi və qrammatik kateqoriyalar olmaq etibarilə məntiqi (fəlsəfi-obyektiv) və qrammatik zamanlar arasında da belə bir uyğunluq vardır. Qrammatik zaman obyektiv aləmdəki hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərinin dildə ifadəsidir.

Zamanın obyektivliyi haqqında N.S.Pospelov qeyd edir ki, "qrammatika obyektiv varlıq hadisələri ilə uyğunluq əmələ gətirmirsə, o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları

bir-birindən fərqləndirə bilməz” (3, s.7-14).

Zaman məsələsi haqqında fikirlərə qədim dövrlərdə - dilçiliyin hələ müstəqil bir elm kimi formalaşmadığı bir vaxtda rast gəlinir. Hələ Aristotel kateqoriyalar barədə qeyd edirdi ki: “kateqoriya obyektiv reallığın inikası və ən yüksək ümumiləşməsidir”. O, hesab edirdi ki, ümumiyyətlə, on kateqoriya mövcuddur: mahiyyət (substansiya), kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, zaman, məkan, vəziyyət, hal, hərəkət, izzət (2, s.81), yəni zaman sadalanan kateqoriyaların sırasındadır.

Həm Aristotel, həm də İsgəndəriyyə qrammatik məktəbinin nümayəndələri, o cümlədən frakiyalı Dionisi felin zaman baxımından keçmiş, indiki və gələcək zamanlara bölmüşlər (12, s.6). Aristotel indiki zamanı hazırkı zaman, keçmiş və gələcək zamanları isə felin halları adlandırmışdır (9, s.31).

İsgəndəriyyə qrammatik məktəbinin nümayəndələri qrammatik zaman barədə öz dövrlərinə görə bir çox qiymətli fikirlər söyləsələr də, onlar felin zaman kateqoriyası məsələsini tamamilə elmi səviyyədə həll edə bilməmişlər.

Orta əsr ərəb qrammatikləri bir sıra dini, fəlsəfi və məntiqi baxışları təsiri nəticəsində hansı zamanın daha əvvəl, daha ilkin olması barədə də müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onların bəziləri qeyd edir ki, fel hər hansı bir iş, hadisə haqqında xəbər verir. Xəbər isə, əslində, düzgün, doğru olmalıdır. İndiki zaman iş haqqında icra olunduğu vaxt xəbər verdiyinə görə əsas zaman sayılır. Məhz buna görə də indiki zaman başqa zamanlara nisbətən daha ilkindir. Başqalarına görə isə daha çox gələcək zaman ilkindir, çünki bu halda əvvəldən mövcud olmayan şey sonradan yaranır, yəni yoxdan var olur. Beləliklə, gələcək zaman yoxluqdan yaranan varlıq haqqında xəbər verir (4, s.21).

Zaman kateqoriyası felin ən mühüm qrammatik yarusunu təşkil edir. məhz buna görədir ki, bir sıra dillərdə fel zaman sözü ilə ifadə olunur (3, s.8).

A.A.Axundov “Felin zamanları” kitabında fəlsəfi və qrammatik zamanlar haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, həmçinin onların arasındakı fərqlərdən də bəhs etmişdir: “Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir” (1, s.4).

Fəlsəfi-obyektiv zaman keçmiş, indiki və gələcək zamanları özündə birləşdirir. Fəlsəfi-obyektiv zaman bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman eynin deyil. Hər bir dilin spesifik morfoloji quruluşu və ona uyğun olaraq müxtəlif zaman sistemi olur. Qrammatika öz funksiyasını müxtəlif xalqlara xidmətdə eyni səviyyədə yerinə yetirmir. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillərə daha çox aiddir. Felin zaman kateqoriyası, qrammatik kateqoriya kimi, yalnız xəbər şəkli daxilində mövcuddur (3, s.9-10).

V.V.Vinoqradov yazır: “Xəbər forması hərəkətin indiki, keçmiş və gələcək zamanda təsdiq və inkar edilməsinə, sadəcə olaraq, qeyd olunmasına xidmət edir. Burada hərəkət haqqında məlumat varlığın bilavasitə inikası kimi verilir. Xəbər şəklinin formalarında subyektin hərəkətə emosional-arzu münasibəti heç cür ifadə olunmamışdır. Xəbər şəklinin formaları obyektivdir” (11, s.587).

Bəzi dilçilər, məsələn A.V.Bondarko, zamanın lokallaşması kateqoriyasını qeyd

edir. Lokallaşmanın əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, fellə icra edilmiş iş, hərəkət bir tərəfdən məhdud xarakter daşıyaraq, konkret bir zamana aid ola bilər, digər tərəfdən isə, mücərrəd xarakter kəsb edərək bütün zamanları əhatə edə bilər. Bəzi dillərdə lokallaşmış, mücərrəd iş və hərəkət başqa zaman formaları ilə yanaşı, xüsusi formalarla ifadə olunur. İngilis dilindəki indiki qeyri-müəyyən zaman buna misal ola bilər (3, s.13).

A.V.Bondarko qeyd etdiyi kimi, zamanın lokallaşması kateqoriyası, həm aspektuallıq, həm də temporallıq funksional-semantik kateqoriyası ilə əlaqədardır. Çünki burada söhbət bir tərəfdən işin cərəyan tərzini, digər tərəfdən isə, onun müəyyən bir zaman daxilində məhdudlaşması haqqında gedir. Lakin bununla belə, zamanın lokallaşması yuxarıdakı kateqoriyaların hər biri ilə kəsişdiyi halda, öz keyfiyyət xüsusiyyətlərini və müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq xüsusi funksional-semantik “dairə” təşkil edir (10, s.60).

Müasir ingilis dilində felin zaman kateqoriyası felin əsas kateqoriyalarından biridir. Zamanın semantik differensiyasını təhlil edəndə dərhal insanın zamana münasibəti, zamanın strukturu məsələsi diqqəti cəlb edir. Məhz buna görədir ki, bir sıra dillərdə fel zaman sözü ilə ifadə olunur.

Zamanın struktur faktoru (ZS) psixoloji zamanın xarakteristikasını əks etdirir. Onlar isə, öz növbəsində, bu növ epitetlərlə təyin olunur, məsələn: “aydın – aydın olmayan”, “anlaşılan - anlaşılmayan”, “bölünməyən – bölünən”, “fasiləsiz – fasiləli”, “dönməz – dönən”, “ritmik – qeyri-ritmik” və s.

“Zaman strukturunun” şkalasında yüksək göstəricilər tədqiq olunan müəyyən zaman dövrünün anlayışlarının aydınlığı və nizama salınmasının şəhadətnaməsi, proqnozlaşma hissini, strukturlaşmanın, hadisələrin kontrol olunmasının üstünlüyü, həmçinin daxili həyatın nisbi məntiqi düzgünlüyü, niyyətlərin anlamlığı, emosional reaksiyaların izahı və s. kimi interpretasiya oluna bilər.

Hadisələrin arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrinin hiss olunması və bununla yanaşı onlardan hər birinin bitkinliyi tədqiq olunan rəşional-analitik pozisiyası, niyyətlərin qeyri-ziddiyyəti, həmçinin bizi əhatə edən nisbi stabil və təhlükəsiz kimi görünən dünyanın qavrayışı ilə əlaqələndirilir.

“Zaman strukturunun” şkalasında aşağı göstəricilər zamanın qiymətləndirilən dövründə xarici və daxili dünyanın kifayət qədər sıralanmamış, zəifstrukturlaşdırılmış, kontrolsuz, çətinproqnozlaşdırılmış kimi subyektiv qavrayışına şahidlik edirlər. Baş verən hadisələrin, onların arasında məntiqi əlaqələrinin qanunauyğunluqları barədə aydın anlayışlarının yoxluğu, həmçinin intra-psixiki konfliktlərinin yüksək mümkünlüyünü şərtləndirən özünün analizində olan mürəkkəbliklər öz təzahürünü davranışında ardıcılıqsız, impulsivliyi, çəşqinliyi, tərəddüdlüyü ilə, şəxsi hərəkətlərinin, istəklərinin, niyyətlərinin izahında çətinlikləri tapa bilər.

Zamanın hiss olunması faktoru (ZH) psixoloji zamanın mürəkkəb xarakteristikalarını əks etdirir. Onlar isə bu növ epitetlərlə təyin olunur, məsələn: “yaxın – uzaq”, “real – qeyri-real”, “ümumi - xüsusi”, “hiss olunan – hiss olunmayan”, “açıq - qapalı” və s.

“Zamanın hiss olunmasının” şkalasında yüksək göstəricilər tədqiq olunan müəyyən zaman dövrünün müvafiq zaman dövrü ilə sıx psixoloji əlaqəsinin mövcudluğunu əks etdirir, bu da aktual hadisələrə yüksək intellektual və emosional səviyyədə daxil olunması ilə öz təzahürünü tapır, məsələn: xatirələr, gələcəyin gözlənilməsi. Psixoloji zamanın əsaslı “hiss olunması” ilə bərabər reallığa münasibətdə yüksək hissiyyət əhəmiyyətli həyat hadisələrinin intuitiv qavrayışı ilə bağlıdır.

“Zamanın hiss olunmasının” şkalasında aşağı göstəricilər aktual vəziyyətə intellektual və emosional səviyyədə daxil olunmasının azlığı ilə bağlı olan reallıqla tədqiq olunanın psixoloji əlaqəsinin pozulmasına şahidlik edirlər, məsələn: keçmiş və ya gələcək zamanın hadisələri, baş verən hadisələrinin şəxsi mənasının qavrayışının itkisi. Koqnitiv və emosional səviyyələrində reallığın qavrayışının azalması laqeydliklə, daxili soyuqluqla, kifayət qədər olmayan emosional həssaslıqla “şəxsi həyatının müşahidəçisi” pozisiyasında və digər fenomenlərdə öz təzahürünü tapa bilər, onlar isə bəzi hallarda derealizasionlu-depersonalizasiyalı vəziyyətlərin ifadəliliyi səviyyəsinə çata bilər.

Müasir dilçilikdə zamanın semantik differensiyasının metodikası mövcuddur. Metodikanın tərkibində bir sıra müxtəlif sifətlər mövcuddur ki, onların əsasında hər yoxlanılan öz müvəqqəti hissələrini, keçmiş, indiki və gələcək zaman haqqında olan subyektiv anlayışlarını ifadə edə bilər. Metodikanın tərkibində bir-birinə tamamilə zidd və əks olan 25 qütb şkalaları var, onların əsasında yalnız 5 faktor fərqlənir. Hər şkalada bir-birinə zidd olan mənalar zamanı müəyyən dərəcədə metaforik surətdə xarakterizə edən sifətlər – antonimlər vasitəsilə təqdim olunur.

Zamanın semantik differensiyasının (ZSD) şkalası üzrə anlayış mənasının qiyməti sınıqlara əsas ölçülərin seçilməsi məqsədilə zamanı semantik sahənin nöqtəsinə yerləşməyinə imkan verir. Burada faktorlu analiz tətbiq olunub. ZSD-nin köməyi ilə semantik sahədə koordinatları-nöqtələri, müxtəlif anlayışların mənaları arasında olan məsafələri, sınıqların anlayışlı strukturlarını, məsələn, “keçmiş”, “indiki” və “gələcək” zamanlarını qiymətləndirmək olar. Onun istifadəsi zamanı o mənə qiymətləndirilir ki, həmin hadisə insanın individual təcrübəsindən və emosional vəziyyətindən asılı olaraq, onun (insan) üçün əhəmiyyət kəsb etsin.

İyirmi beş qütb şkalalarından aşağıdakı cəmi beş faktorlar seçilir:

- 1) Zamanın aktivliyi, fəallığı” (ZA);
- 2) Zamanın emosional çalarlığı (EÇ);
- 3) Zamanın ölçüsü (ZÖ);
- 4) Zamanın strukturu (ZS);
- 5) Zamanın hiss olunması (ZH).

Birinci iki faktorlar Osqud tərəfindən seçilən faktorlarla tamamilə üst-üstə düşür, üçüncü faktor – zaman ölçüsü Osquda görə güc faktoruna analogidir. Axırıncı iki faktorlar isə zamanın qiymətləndirilməsi üçün çox spesifikdir. Onlar zamanın hiss olunmasının xüsusiyyətlərini əks etdirir – onun reallığının hiss olunma səviyyəsini, ardıcılığın və eynivaxtda olmasının birləşməsinə. Beləliklə, indiki, keçmiş və gələcək zamanlarını xarakterizə edən ZSD-nin xüsusilə konstruktlaşdırılmış şkalaları şəxsiyyətin öz həyatının zaman aspektlərində hissələrinin individual fərqliliklərini qiymətləndirməyə imkan verir.

Zamanın aktivliyi (ZA) gərginlik, aktivlik, sıxlıq, cəldlik, tezlik və dəyişkənlik səviyyəsini göstərir. Həmin faktorun neqativ (aşağı ölçüdə) göstəricisi olanda (əksər hallarda psixiki gərginlik, apatiya, aşağı dərəcədə motivasiya şəraitində) insanın psixoloji zamanı passiv, daim, dondurulmuş, zəif və ya boş kimi hesab edilir.

Zamanın emosional çalarlığı (EÇ) əhəmiyyətli dərəcədə zamanın özünün qiymətləndirilməsindən məmnunluq ifadə edir. Həmin faktorun aşağı göstəriciləri zamana və öz həyatına sınıqlanın nisbi pessimist münasibətinə işarə edir. Xüsusilə də gələcək zamana münasibətdə zamanın emosional çalarlığı faktorunu təyin etmək vacibdir ona görə ki, bunda neqativ hissələrə üstün gəlmə ümidi əks olunur. Ümidin yoxluğu, aşağı

səviyyədə davranış aktivliyi və həyat fəaliyyətinin motivasiyası, bir qayda olaraq, depressiv vəziyyətlə müşahidə olunur. Belə hallarda zaman qəmli, kədərli, qüssəli, tutqun, narahatlı, boz və qara görsənir. EÇ faktorunun müsbət göstəricisi olanda zaman sevinclə dolu, aydın, rəngli, sakit və parlaq görsənir.

Zamanın ölçüsü (ZÖ) faktoru dolaylı yol ilə ümumi motivasiya potensialını və insanın emosional vəziyyətini əks etdirir. Həmin ZÖ faktorunun müsbət göstəricisi zaman uzunmüddətli, böyük, həcmli, geniş, dərin kimi başa düşüləndə intuitiv anlayışını əks etdirir. ZÖ faktorunun mənfi göstəricisi balaca, məqamlı, səthi, kiçik, dar anlayışlarında təsnif oluna bilən psixoloji zamanı təqdim edir.

Zamanın strukturu (ZS) insanda idraklı zaman strukturunun aydınlığın, ritmiliyin, dönmə qabiliyyətinin, fasiləsizliyin, bölünməzliyin inkişafına şahidlik edir. Həmin ZS faktorunun müsbət yüksək göstəriciləri, məsələn, öz gələcəyinə münasibətində nümayiş etdirir ki, sınıananda müəyyən və yaxşı işlənmiş gələcəklə bağlı planlar və yaxud qabaqda gələn hadisələrlə və fəaliyyətlə bağlı kifayət qədər dəqiq anlayışlar mövcuddur. ZS faktorunun mənfi göstəricisi ona şahidlik edir ki, insan üçün zaman qeyri-anlamlı, qeyri-ritmik, bölünən, kəsilən və dönməz ola bilər.

Zamanın hiss olunması (ZH) faktoru psixoloji zamanın reallığını, yaxınlığını, ümumiliyini və açıqlığını əks etdirir. Bir sıra psixoloji sindromlar olanda, məsələn, derealizasiya, insanın zaman qavrayışı əhəmiyyətli dəyişə bilər, o cümlədən zamanla özünün dəyişməsi hiss olunanda. ZH faktorunun mənfi göstəricisi olanda zaman sanki görünən, uzaq, xüsusi, bağlı və hiss olunmayan kimi qəbul edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A.A. Felin zamanları, Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1961, 139 s.
2. Axundov A.A. Ümumi Dilçilik, Bakı, Maarif, 1979, 254 s.
3. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi, Bakı, Elm, 2007, 122 s.
3. Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, BDU, 1992, 244 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2008, 862 s.
5. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. Chicago: University of Chicago Press, 1994, 398 p.
6. Comrie B. Tense. Cambridge University Press, 2006, 139 p.
7. James William. Talks to Teachers on Psychology: and to Students on Some of Life's Ideals. Boston, 220 p.
8. Seidl E. Grammar, Oxford University, 1992, 317 p.
9. Античные теории языка и стиля. Москва-Ленинград, Соцэкгиз, 1936, 341 с.
10. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Л., Наука, Ленинградское отделение, 1971, 115 с.
11. Виноградов В.В. Грамматическое учение о слове. М., Русский язык, 2001, 717 с.
12. Кобов И.У. Учение античных грамматиков о падежах. АКД, Львов, 1955, 19 с.

РЕЗЮМЕ

Краеугольным камнем языкознания и одновременно движущей силой научного прогресса была и остается проблема соотношения формы и содержания языкового знака.

Неудовлетворенность односторонним подходом к изучению структуры и функций языковых единиц (с приматом формы над содержанием или того, что язык - не просто особым образом: материализация знаков, созданная для кодировки реалий объективного мира, но нечто такое, что, при применении к нему безупречных, с точки зрения формальной логики, операций анализа, распадается на ряд материальных элементов, характеристики которых по своей совокупности не тождественны целостному объекту), требовала поиска новых подходов к раскрытию феномена языка.

В статье рассматриваются философско-объективное, логическое и грамматическое понятие времени, объективность времени, пять основных факторов времени, а также приводится краткий исторический экскурс исследования категории времени.

SUMMARY

The cornerstone of the Linguistics and at the same time the mover of the scientific progress was and is still remained the problem of the relation between the form and the language designation's content.

Discontentment of the unilateral access to the studying of the language units' structure and their functions (with the form's headship on the content or that a language - is not simply materialization of the signs, which is built for encoding of objective world's realities, but something that during exertion some unimpeachable, from the point of view of formal logic, operations of the analysis, is decomposed on the variety of material elements, which peculiarities altogether are not equal to the whole object) demand the new kinds of approaches to the interpretation of the language's phenomenon.

The philosophic-objective, logic and grammatical notions of time, objectivity of the time, the main five factors of the time, and also a short-winded historical excursion of the category of time's learning.